

ISSN (Print)2616-6887
ISSN (Online) 2617-605X

ВЕСТНИК
ЕВРАЗИЙСКОГО
НАЦИОНАЛЬНОГО
УНИВЕРСИТЕТА
ИМ. Л.Н. ГУМИЛЕВА

BULLETIN
of
L.N. GUMILYOV
EURASIAN NATIONAL
UNIVERSITY

Л.Н. ГУМИЛЕВ АТЫНДАҒЫ
ЕУАЗИЯ ҰЛТТЫҚ
УНИВЕРСИТЕТІНІҢ
ХАБАРШЫСЫ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР. АЙМАҚТАНУ. ШЫҒЫСТАНУ. ТҮРКІТАНУ сериясы

POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES.
TURKOLOGY Series

Серия **ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ.**
ТЮРКОЛОГИЯ

№ 2 (127)/2019

1995 жылдан бастап шығады
Founded in 1995
Издается с 1995 года

Жылына 4 рет шығады
Published 4 times a year
Выходит 4 раза в год

Нұр-Сұлтан, 2019
Nur-Sultan, 2019
Нур-Султан, 2019

Бас редакторы
Нургазина Р.А.
с.ғ.д., проф. (Қазақстан)

Бас редактордың орынбасары
Бас редактордың орынбасары

Нечаева Е.Л., с.ғ.к., проф. (Қазақстан)
Әбішева М.М., т.ғ.к., доцент (Қазақстан)

Редакция алқасы

Абжаппарова Б.Ж.	т.ғ.д. (Қазақстан)
Азмуханова А.М.	т.ғ.к. (Қазақстан)
Анар Сомунгуоглу	доцент (Түркия)
Әбдуалиұлы Б.	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Әлібекұлы А.	ф.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Әлиева С.К.	т.ғ.к., проф. (Қазақстан)
Бирюков С.В.	с.ғ.д., проф. (Ресей)
Габдулина Б.А.	т.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Грегори Глиссон	PhD д-ры, проф. (Германия)
Дәркенов К.Г.	т.ғ.к. (Қазақстан)
Дронзина Т.	с.ғ.д., проф. (Болгария)
Дүйсембекова М.К.	с.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Жолдыбалына А.С.	PhD д-ры, доцент (Қазақстан)
Жолдасбекова А.Н.	с.ғ.к., проф. (Қазақстан)
Звонарева Л.У.	т.ғ.д., проф. (Ресей)
Зимони Иштван	проф. (Венгрия)
Ибраев Ш.	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Ирфан Шахзад	PhD д-ры (Пакистан)
Каиржанов А.К.	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Кайыркен Т.З.	т.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Кожирова С.Б.	с.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Конкобаев К.	ф.ғ.к., проф. (Қырғыз Республикасы)
Копежанова Д.Е.	PhD д-ры, доцент (Қазақстан)
Ласлу Марац	PhD д-ры, проф. (Нидерланды)
Мандана Тишехьяр	PhD д-ры (Иран)
Невская И.А.	PhD д-ры (Германия)
Нұрбаев Ж.Е.	т.ғ.к. (Қазақстан)
Октай Танрисевер	PhD д-ры, проф. (Түркия)
Оспанова А.Н.	PhD д-ры, доцент (Қазақстан)
Пунит Гаур	PhD д-ры, проф. (Индия)
Пауло Ботта	PhD д-ры, проф. (Аргентина)
Рыстина И.С.	PhD д-ры (Қазақстан)
Сейт Али Авджу	PhD д-ры (Түркия)
Сомжүрек Б.Ж.	т.ғ.к., доцент (Қазақстан)
Тәштемханова Р.М.	т.ғ.д., проф. (Қазақстан)
Хасрет Чомак	PhD д-ры, проф. (Түркия)
Шаймердинова Н.Г.	ф.ғ.д., проф. (Қазақстан)

Редакцияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Сәтпаев к-сі, 2, 349 б.

Тел.: +7(7172) 709-500 (ішкі 31-434)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Жауапты хатшы, компьютерде беттеген: Е.А. Изтелеуова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысы.

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР, АЙМАҚТАНУ, ШЫҒЫСТАНУ, ТҮРКІТАНУ сериясы

Меншіктенуші: ҚР БҒМ «Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті» ШЖҚ РМҚ

Қазақстан Республикасының Ақпарат және коммуникациялар министрлігінде тіркелген. 25.05.18 ж. № 17125-

Ж -тіркеу куәлігі

Мерзімділігі: жылына 4 рет

Тиражы: 35 дана

Типографияның мекенжайы: 010008, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ., Қажымұқан к-сі, 13/1, тел.: +7(7172)709-500

(ішкі 31-434)

© Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Editor-in-Chief

Roza Nurtazina

Doctor of Political Sciences, Prof. (Kazakhstan)

Deputy Editor-in-Chief
Deputy Editor-in-Chief

Yelena Nechayeva, Can. of Political Sciences, Prof. (Kazakhstan)

Madina Abisheva, Can. of Historical Sciences, Assoc.Prof. (Kazakhstan)

Editorial board

Bekzhan Abdualiuly	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Bibikhadisha Abzhapparova	Doctor of Historical Sciences (Kazakhstan)
Aiman Azmukhanova	Can. of Historical Sciences (Kazakhstan)
Akzhigit Alibekuly	Can. of Philology, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Saule Aliyeva	Can. of Historical Sciences, Prof (Kazakhstan)
Anar Somuncuoglu	Assoc.Prof. (Turkey)
Sergey Biryukov	Doctor of Political Sciences, Prof.(Russia)
Kurmangali Darkenov	Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan)
Tatyana Dronzina	Doctor of Political Sciences, Prof.(Bulgaria)
Maira Dyussebekova	Can. of Political Sciences, Assoc.Prof.(Kazakhstan)
Bagysh Gabdulina	Can. of Historical Sciences, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Gregory Glisson	PhD, Prof. (Germany)
Hasret Çomak	PhD, Prof. (Turkey)
Shakir Ibrayev	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Irfan Shahzad	PhD (Pakistan)
Abai Kairzhanov	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Tursynkhan Kaiyrken	Doctor of Historical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Kadyraly Konkobayev	Can. of Philology, Prof. (Kyrgyzstan)
Svetlana Kozhirova	Doctor of Political Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Danagul Kopezhanova	PhD, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
László Marác	PhD, Prof. (Netherlands)
Mandana Tishehyar	PhD in International Studies (Iran)
Irina Nevskaya	PhD (Germany)
Zhaslan Nurbayev	Candidate of Historical Sciences (Kazakhstan),
Aigerim Ospanova	PhD, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Oktay Tanrisever	PhD, Prof. (Turkey)
Punit Gaur	PhD, Prof. (India)
Paulo Botta	PhD, Prof. (Argentina)
Indira Rystina	PhD (Kazakhstan)
Seyit Ali Avcu	PhD (Turkey)
Baubek Somzhurek	Can. of Historical Sciences, Assoc.Prof.(Kazakhstan)
Raihan Tashtemkhanova	Doctor of Historical Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Nurila Shaymerdinova	Doctor of Philology, Prof. (Kazakhstan)
Akbota Zholdasbekova	Can. of Political Sciences, Prof. (Kazakhstan)
Alua Zholdybalina	PhD, Assoc.Prof. (Kazakhstan)
Lola Zvonareva	Doctor of Historical Sciences, Prof. (Russia)
Zimonyi István	Prof. (Hungary)

Editorial address: 2, Satpayev str., of.349, Nur-Sultan city, Kazakhstan, 010008

Tel.: +7(7172) 709-500 (ext. 31-434)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Responsible secretary, computer layout: Yelena Izteleuova

Bulletin of the L.N.Gumilyov Eurasian National University POLITICAL SCIENCE. REGIONAL STUDIES. ORIENTAL STUDIES. TURKOLOGY Series

Owner: Republican State Enterprise in the capacity of economic conduct «L.N.Gumilyov Eurasian National University» Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan

Registered by Ministry of information and communication of Republic of Kazakhstan

Registration certificate No. 17125-Ж from 25.05.2018

Periodicity: 4 times a year

Circulation: 35 copies

Address of printing house: 13/1 Kazhimukan str., Nur-Sultan, Kazakhstan 010008; tel.: +7(7172) 709-500 (ext.31-434)

© L.N.Gumilyov Eurasian National University

Главный редактор
Нургазина Р.А.
д.полит.н., проф. (Казахстан)

Зам. главного редактора
Зам. главного редактора

Нечаева Е.Л., к.полит.н., проф. (Казахстан)
Абишева М.М., к.ист.н., доцент (Казахстан)

Редакционная коллегия

Абдуалиулы Б.	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Абжаппарова Б.Ж.	д.ист.н. (Казахстан)
Азмуханова А.М.	к.ист.н. (Казахстан)
Алибекулы А.	к.ф.н., доцент(Казахстан)
Алиева С.К.	к.ист.н., проф. (Казахстан)
Анар Сомунгуоглу	доцент (Турция)
Бирюков С.В.	д.полит.н., проф. (Россия)
Габдулина Б.А.	к.ист.н., доцент (Казахстан)
Грегори Глиссон	д-р PhD, проф. (Германия)
Даркенов К.Г.	к.и.н. (Казахстан)
Дронзина Т.	д.полит.н., проф. (Болгария)
Дюсембекова М.К.	к.полит.н., доцент (Казахстан)
Жолдыбалина А.С.	д-р PhD, доцент (Казахстан)
Жолдасбекова А.Н.	к.полит.н., проф. (Казахстан)
Звонарева Л.У.	д.ист.н., проф. (Россия)
Зимони Иштван	проф. (Венгрия)
Ибраев Ш.	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Ирфан Шахзад	д-р PhD (Пакистан)
Каиржанов А.К.	д.ф.н., проф. (Казахстан)
Кайыркен Т.З.	д.ист.н., проф. (Казахстан)
Кожирова С.Б.	д.полит.н., проф. (Казахстан)
Конкобаев К.	к.ф.н., проф. (Кыргызстан)
Копежанова Д.Е.	д-р PhD, доцент (Казахстан)
Ласлу Марац	д-р PhD, проф. (Нидерланды)
Мандана Тишехьяр	д-р PhD (Иран)
Невская И.А.	д-р PhD (Германия)
Нурбаев Ж.Е.	к.и.н. (Казахстан)
Октай Танрисев	д-р PhD, проф. (Турция)
Оспанова А.Н.	д-р PhD, доцент (Казахстан)
Пунит Гаур	д-р PhD, проф. (Индия)
Пауло Ботта	д-р PhD, проф. (Аргентина)
Рыстина И.С.	д-р PhD (Казахстан)
Сейт Али Авджу	д-р PhD (Турция)
Сомжурек Б.Ж.	к.ист.н., доцент (Казахстан)
Таштемханова Р.М.	д.ист.н., проф. (Казахстан)
Хасрет Чомак	д-р PhD, проф. (Турция)
Шаймердинова Н.Г.	д.ф.н., проф. (Казахстан)

Адрес редакции: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Сатпаева, 2, каб. 349

Тел.: +7(7172) 709-500 (вн. 31-434)

E-mail: vest_polit@enu.kz, web-site: <http://bulpolit.enu.kz/>

Ответственный секретарь, компьютерная верстка: Е.А. Изтелеуова

Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева.
Серия: ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ. РЕГИОНОВЕДЕНИЕ. ВОСТОКОВЕДЕНИЕ. ТЮРКОЛОГИЯ
Собственник: РГП на ПХВ «Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева» МОН РК
Зарегистрирован Министерством информации и коммуникаций Республики Казахстан
Регистрационное свидетельство № 17125-Ж от 25.05.18 г.

Периодичность: 4 раза в год

Тираж: 35 экземпляров

Адрес типографии: 010008, Казахстан, г. Нур-Султан, ул. Кажымукана, 13/1, тел.: +7(7172)709-500 (вн.31-434)

© Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева

МАЗМҰНЫ

САЯСИ ҒЫЛЫМДАР

<i>Айтбаев Д.Е., Габдулина Б.А.</i> Үкіметтік емес сектордың мемлекет ісіне араласуының әлемдік тәжірибелері.....	10
<i>Арын Е.М., Арин Р.С.</i> Мемлекеттік орган мен қоғамның коммуникативті қатынасының институционалды негіздері: қалыптастырудың қазақстандық тәжірибесі.....	17
<i>Байсултанова К.Ш.</i> Қазіргі трансұлттық үдерістер және еліміздің ұлттық қауіпсіздігі.....	31
<i>Жанпейісова Қ.Д., Бюлегенова Б.Б., Габдулина Б.А.</i> Рухани жаңғыру процесіндегі қоғамның саяси мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы.....	37
<i>Ли Ян</i> Шыңжаңдағы дін: тарих және қазіргі заман.....	45
<i>Насимов М.Ө.</i> Ұлттық сана және оның негізгі түсініктері.....	53
<i>Өтеғұлов О.Ж., Бюлегенова Б.Б., Шерьязданова Г.Р.</i> Ядролық баланс: таралу мен тежелу.....	61
<i>Тажибаяев Р.И.</i> АҚШ-тың Еуропа Одағына қатысты ұстанған саясаты.....	69

АЙМАҚТАНУ

<i>Мовкебаева Г.А., Бимагамбетова Ж.Т., Тоғузбаева А.К., Юрлова Д.А.</i> ЕО-ЕАЭС-СРЭБ: Еуразиялық кеңістіктегі энергетикалық саясатты дамытудағы акторлар мүдделері.....	86
<i>Шенин А.С., Оспанова А.Н., Изтелеуова Е.А.</i> АҚШ Ауғанстанда: Американдық истеблишменттегі ішкі консенсустық жоқтығы және түсініксіз перспективалар.....	93

ШЫҒЫСТАНУ

<i>Ахметова А.Т., Әлібекұлы А.</i> АСЕАН (ОШАЕА) мен Корея Республикасының экономикалық серіктестігі: даму үдерісі мен келешегі.....	99
<i>Еркін Ә.С., Абжаппарова Б.Ж.</i> Оңтүстік Кореяның сыбайлас жемқорлыққа қарсы «OPEN» бағдарламасы.....	109
<i>Ильясова З.С., Кенбаев Ш.О.</i> Араб ұлты метаэтникалық қоғамдастық ретінде.....	117
<i>Қунанбаева Г.А., Кайыркен Т.З.</i> Шыңжаң өлкесіндегі буддизм ескерткіштері және оларды зерттеудегі қытай тарихнамасы.....	126
<i>Құрманғали Г.Қ.</i> Судан мәдениетіндегі туризмнің орны: тарихы мен қазіргі жағдайы.....	134
<i>Таирова Н.Р.</i> «Цифрлы Қазақстан» және «Цифрлы Жібек Жолының» жүзеге асырылуы. Бір шынжырдың түйіні: киберқауіпсіздіктің мәселелері.....	142

ТҮРКІТАНУ

<i>Әбдуәли Б.</i> Қазақ тіліндегі Ә дыбысының шығу тарихы.....	151
<i>Алимбеков Р.Ж.</i> Тарихи деректердегі Қорқыт және оның дәуірі.....	157
<i>Бастамитова А.Т.</i> Түркі халықтарының жылқыға байланысты дәстүрлі ойындары.....	165
<i>Қусаинова А.Б.</i> Түркі тілдеріндегі «итке» қатысты паремиялардың ерекшеліктері.....	172
<i>Сайтұлла Моллақаназатұлы</i> Қарахан мемлекеті тұсындағы алғашқы Құран аудармасы.....	177
<i>Ярыгин С.А., Каликов Р.К.</i> Қазақстандағы ноғайлықтардың тарихының негізгі кезеңдері.....	185

CONTENTS

POLITICAL SCIENCE

<i>Aitbayev D.E., Gabdulina B.A.</i> Global experience of non-government sector participation in public affairs.....	10
<i>Aryn Y.M., Aryn R.S.</i> Institutional Fundamentals of Communicative Relations of State Bodies and Society: Experience of Kazakhstan.....	17
<i>Baisultanova Ch.K.</i> Modern Transnational Processes and National Security of the Country.....	31
<i>Zhanpeïssova K.D., Byulegenova B.B., Gabdulina B.A.</i> The formation and development of political culture in the process of spiritual revival of society.....	37
<i>Li Yang</i> Religion in Xinjiang: history and present.....	45
<i>Nassimov M.O.</i> National consciousness and its main concepts.....	53
<i>Otegulov O.J., Byulegenova B.B., Sheryzdanova G.R.</i> Nuclear Balance: Spread and Deterrence.....	61
<i>Tazhibayev R.I.</i> US policy towards the European Union.....	69

REGIONAL STUDIES

<i>Movkebayeva G.A., Bimagambetova Zh.T., Toguzbayeva A.K., Yurlova D.A.</i> Connecting EU-EAEU-SREB: interests of actors in development of energy policy on the Eurasian space.....	86
<i>Shenin A.S., Ospanova A.N., Izteleuova Ye.A.</i> US in Afghanistan: Unclear Perspectives and Lack of Consensus within the American Establishment.....	93

ORIENTAL STUDIES

<i>Akhmetova A.T., Alibekuly A.</i> Economic cooperation between ASEAN and Republic of Korea: development process and prospects.....	99
<i>Yerkin A., Abzhapparova B.</i> South Korean anti-corruption program «OPEN».....	109
<i>Ilyassova Z.S., Kenbayev Sh.O.</i> The Arab nation as a meta-ethnic community.....	117
<i>Kunanbayeva G.A., Kairken T.Z.</i> Buddhist monuments in the Xinjiang region and the historiography of their study.....	126
<i>Kurmangali G.K.</i> The Role of Tourism in Sudanese Culture: History and the Contemporary Position.....	134
<i>Tairova N.R.</i> «Digital Kazakhstan» and «Digital realization of Silk way» - main links of one chain: problems of cyber security.....	142

TURKOLOGY

<i>Abdualiuly B.</i> The history of sound ə (ä) in the Kazakh language.....	151
<i>Alimbekov R.Zh.</i> Korkut and his era in historical sources.....	157
<i>Bastamitova A.</i> Horse traditional games of Turkic peoples.....	165
<i>Kussainova A.B.</i> Features of paremia on the basis “dog” in Turkic languages.....	172
<i>Saipulla Mollakanagatuly</i> The first translation of the Koran in the Karakhanid state.....	177
<i>Yarygin S.A., Kalikov R.K.</i> The main phases of the earliest Nogais’ history in Kazakhstan.....	185

СОДЕРЖАНИЕ

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ

<i>Айтбаев Д.Е., Габдулина Б.А.</i> Мировой опыт участия неправительственного сектора в государственных делах.....	10
<i>Арын Е.М., Арын Р.С.</i> Институциональные основы коммуникативных отношений государственных органов и общества: казахстанская практика конструирования.....	17
<i>Байсултанова К.Ч.</i> Современные транснациональные процессы и национальная безопасность страны.....	31
<i>Жанпейісова К.Д., Бюлегенова Б.Б., Габдулина Б.А.</i> Становление и развитие политической культуры в процессе духовного возрождения общества.....	37
<i>Ли Ян</i> Религия в Синьцзяне: история и современность.....	45
<i>Насимов М.О.</i> Национальное сознание и ее основные понятия.....	53
<i>Өтегүлов О.Ж., Бюлегенова Б.Б., Шерьязданова Г.Р.</i> Ядерный баланс: распространение и сдерживание.....	61
<i>Тажибаяев Р.И.</i> Политика США по отношению к Европейскому Союзу.....	69

РЕГИОНОВЕДЕНИЕ

<i>Мовкебаева Г.А., Бимагамбетова Ж.Т., Тогузбаева А.К., Юрлова Д.А.</i> Сопряжение ЕС-ЕАЭС-ЭПШП: интересы акторов в развитии энергетической политики на евразийском пространстве.....	86
<i>Шенин А.С., Оспанова А.Н., Изтелеуова Е.А.</i> США в Афганистане: неясные перспективы и отсутствие консенсуса внутри американского истеблишмента.....	93

ВОСТОКОВЕДЕНИЕ

<i>Ахметова А. Т., Әлібекұлы А.</i> Экономическое сотрудничество АСЕАН и Республики Корея: процесс развития и перспективы.....	99
<i>Еркін Ә.С., Абжаппарова Б.Ж.</i> Южнокорейская антикоррупционная программа «OPEN».....	109
<i>Ильясова З.С., Кенбаев Ш.О.</i> Арабская нация как метаэтническая общность.....	117
<i>Кунанбаева Г.А., Кайыркен Т.З.</i> Буддийские памятники в Синьцзянском крае и историография их изучения.....	126
<i>Құрманғали Г.Қ.</i> Место туризма в суданской культуре: история и современное состояние.....	134
<i>Таирова Н.Р.</i> «Цифровой Казахстан» и «реализация цифрового Шёлкового пути» - звенья одной цепи: проблемы кибербезопасности.....	142

ТЮРКОЛОГИЯ

<i>Абдуалиулы Б.</i> История возникновения звука ә (ä) в казахском языке.....	151
<i>Алимбеков Р. Ж.</i> Коркыт и его эпоха в исторических источниках.....	157
<i>Бастамитова А.Т.</i> Конные традиционные игры тюркских народов.....	165
<i>Қусаинова А.Б.</i> Особенности паремий, относящихся к понятию «собака» в тюркских языках.....	172
<i>Сайпулла Моллаканатаулы</i> Первый перевод Корана в Караханидском государстве.....	177
<i>Ярыгин С.А., Каликов Р.К.</i> Основные этапы ранней истории ногайцев в Казахстане.....	185

КОЛОНКА РЕДАКТОРА

Журнал «Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева» издается с 1995 года. В 2018 году, в результате его реорганизации, были сформированы 12 самостоятельных научных направлений - серий журнала.

Серия «Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология» научного журнала «Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева» выходит с 2018 года и является самостоятельным журналом со своим регистрационным номером, полученным в Министерстве информации и коммуникации РК, а также печатным и онлайн номерами ISSN.

Редакция видит миссию журнала в распространении информации об исследованиях в области социально-гуманитарных наук, способствующей процессу интеграции научных знаний и формированию мировоззрения управленцев новой формации, информационной и методической поддержке вовлеченных в издательский процесс авторов, редакторов, читателей, научных обществ и других заинтересованных лиц и организаций.

В нашей серии освещаются результаты фундаментальных и прикладных исследований, направленных на изучение системы мировой и региональной политики, внутренней и внешней политики современного Казахстана, государственного управления, социально-экономического развития, актуальных вопросов политической науки, истории и теории международных отношений, международной безопасности, мировых интеграционных процессов, проблем комплексного регионоведения и сравнительного страноведения, политических аспектов международных конфликтов, публичной дипломатии и т.д.

Пул авторов журнала географически разнообразен. Среди отечественных авторов, наряду с представителями высших учебных заведений Нур-Султана и Алматы, на страницах журнала выступают исследователи и преподаватели практически всех региональных политологических центров страны, в том числе университетов и институтов, таких как Евразийский научно-исследовательский институт, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Яссави, Карагандинский государственный университет имени Е.А. Букетова, Академия государственного управления при Президенте РК, Карагандинская академия МВД РК, Казахский агротехнический университет им. С. Сейфуллина, Университет С. Демиреля, Чжэцзянский университет, АО «Өрлеу», Университет Центральной Флориды, Институт Евразийской интеграции, Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана, Институт мировых цивилизаций, Павлодарский государственный университет им. С.Торайгырова, Франкфуртский университет, Национальный университет обороны имени Первого Президента и др. Иностранных авторов представляют исследователи из таких стран, как США, Китай, Индия, Германия, Россия, Турция и др.

В состав редколлегии журнала входит 12 докторов политических, исторических и филологических наук, 12 кандидатов политических, исторических и философских наук и 14 PhD, которые представляют такие страны, как Россия, Кыргызстан, Германия, Нидерланды, Турция, Болгария, Венгрия, Пакистан, Индия, Аргентина.

За полтора года в пяти номерах журнала опубликовано 79 статей. Выходу в свет второго номера журнала за 2019 год, как и всех предыдущих выпусков, предшествовала серьезная и напряженная работа отдела научных изданий и редакционной коллегии.

Правила подготовки научных статей и условия их опубликования в выпусках нашей серии помещены на сайте журнала <http://bulpolit.enu.kz/>. Независимое рецензирование поступающих рукописей научных статей организуют заместители главного редактора. Редакционная коллегия играет существенную роль в повышении качества публикаций и предотвращении случаев нарушения исследовательской и публикационной этики. Все статьи проходят процедуру проверки рукописи на предмет самостоятельности

выполнения через систему автоматической проверки на плагиат. Публикацию каждой статьи сопровождают аннотации на казахском, русском и английском языках. Тексты статей редактируются и корректируются.

Решение о публикации или отклонении статей редакционная коллегия принимает, основываясь на рецензии, а также исходя из тематических планов и приоритетов на ближайшие выпуски и степени загруженности редакционного портфеля. Срочность публикации материалов, принятых к рассмотрению, авторам не гарантируется. При отклонении статьи автору направляется мотивированное заключение с изложением оснований для отказа в публикации.

Начиная с данного номера, мы помещаем в журнал «Колонку редактора», которая будет отражать наиболее актуальные вопросы и стратегические задачи издания, а также рекомендации главного редактора серии «Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология».

Напоминаем авторам о том, что правила и условия подготовки научных статей надо знать и твердо им следовать. Критерии для публикации научных статей помещаются в каждом номере журнала, также они имеются на сайте ЕНУ им. Л.Н. Гумилева. Следование данным правилам, в том числе требованиям по техническому, методологическому и библиографическому оформлению, не только ускоряет и улучшает процесс рецензирования и редактирования, но и сокращает необходимость дополнительной переписки с авторами и предоставления телефонных разъяснений со стороны наших менеджеров.

Отдел научных изданий и редакционная коллегия систематически совершенствуют данный проект и осуществляют политику поступательного развития журнала с перспективой включения его в базы данных Scopus и Web of Science.

Отметим, что Серия «Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология» входит в перечень научных изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК для публикации основных результатов научной деятельности, в каталог Национальной академической библиотеки Республики Казахстан. Начиная с третьего номера 2018 года, каждой статье присваивается идентификатор цифрового объекта DOI.

Для дальнейшего продвижения журнала в глобальное пространство научной информации редакционной коллегии необходимо проводить работу по расширению географического разнообразия авторов и обращать особое внимание на качество статей. Согласно рекомендациям по развитию научных журналов компании Clarivate Analytics редколлегия журнала должна приглашать к публикации специалистов, работающих в разных научно-исследовательских организациях, ученых, молодых исследователей из зарубежных стран.

Редакция нашего издания приглашает авторов к публикации результатов своих исследований на страницах журнала «Вестник Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева. Серия Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология». Данная возможность предоставляется как преподавателям вузов и научным сотрудникам, так и магистрантам, докторантам

*С уважением, главный редактор,
доктор политических наук,
профессор ЕНУ им.Л.Н.Гумилева
Нуртазина Р.А.*

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы, № 2 (127)/2019, б. 151-156
<http://bulpolit.enu.kz/>; E-mail: vest_polit@enu.kz

МРНТИ 16.01.11

Б. Әбдуәли

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан
(E-mail: Bekzhan_A7@gmail.ru)

Қазақ тіліндегі Ә дыбысының шығу тарихы

Аңдатпа. Мақала қазақ тіліндегі ә дыбысының шығу қалыптасу тарихына арналған. Зерттеушілер тарапынан айтылатын екі түрлі пікір бар: бірі араб, парсы тілдерінің әсерімен қалаптасқан десе, екіншілері көне дәуірлерде пайда болған төл дыбыс дейтін пікірде. Екеуінің де өзіндік уәждері бар, алайда алтай тобына жататын туыстас тілдер арасындағы ерекшеліктермен салыстыра қарағанда ә дыбысының шығу тарихы әріден басталатыны байқалады. Осыған дейінгі зерттеу еңбектерге сүйене отырып, оған араб, парсы тілдерінің ықпалына ұшырамаған Ішкі Моңғол диалектілерінде, бурят говорларында, қалмақ тілінде бар ә дыбысы дәлел ретінде ұсынылады. Сонымен қатар түркі тілдеріндегі және қазақ тілінің жергілікті аймақтарында сақталған ә дыбысымен айтылатын сөздер де негізге алынады. Бұндай сөздер Қазақстанның әр аймағында және шет елдерде тұратын қазақтар тілінде де сақталған. Келтірілген нақты мысалдар ә дыбысын негізінен оңтүстік аймақтарға тән деп қарастыратын пікірлердің күмәнді екенін, керісінше көне замандардан жеткен қазақ тілінің төл дыбысы дейтін болжамды айқындай түседі.

Түйін сөздер: ә дыбысы, кірме дыбыс, ә фонемасы, төл дыбыс, диалект, аллофон, араб, парсы, уәж, оғыз тобы, қыпшақ тобы, қарлұқ тобы, ұйғыр-оғыз тобы, саха тілі, тува тілі, тофалар тілі

<https://doi.org/10.32523/2616-6887/2019-127-2-151-156>

Ә дыбысының тарихы туралы қазақ тіл білімінде екі түрлі пікір бар: біреулері араб, парсымен жасалған қатынастардың нәтижесінде енген десе, екіншілері орта ғасырлардан ертеректе тілімізде болғаны туралы дәлелдер келтіреді. Сөздік қор жүйесінің ішкі даму заңдылықтарының жетілуіне және сыртқы елдермен арадағы түрлі тіларалық контактілерге байланысты сөздік қор құрамында өзгерістердің болатыны белгілі. Ғ.Мұсаев [1, 41-54 с.], М.Томанов т.б. секілді ғалымдар кірме дыбыс деген қорытынды жасағанмен, бұл жөнінде үзілді-кесілді пікір білдірмейді. Мысалы, М. Томанов «Қазақ тілінің фактілеріне қарағанда, ә фонемасы түркі тілдерінің бірсыпырасында шығыс тілдерінің әсерімен қалыптасты дейтін пікір дұрыс болса керек. Бұл пікірдің дұрыстығына тағы бір себеп – бұл фонема қазақ тілінде тек сөздің басқы позициясында ғана айтылады», – дейді, алайда дәл осы ә-ге байланысты зерттеуінде тағы мынандай мағынадағы пікірі бар: қазақ тілінің төл дыбысы ретінде де (әкел, әкет, әпер; шәй, жәй), кірме сөздердің құрамында да (әр, әскер, әуел) қолданылатынын айтады. Фонемалық мәнге ие, яғни сөз мағынасына ықпал ете алады: Ал, ел, сал сөздері ә-мен айтылғанда әл, сәл болып өзгереді. Жасалу орны жағынан а мен е, ә аралығында жақындық бары айқын [2, 42-44 б.]. Аталған ғалымдардың осындай пікірлері

кірме дыбыс ретінде қарауға жетелейді, алайда өзге зерттеулердегі пікірлерді де назарға алмасқа болмайды.

Түркілердің төл дыбыстары құрамында ә дыбысының болғаны туралы ертеректегі орыс ғалымдары да өз болжамдарын ұсынады. Олардың қатарында М.Рясянен, А.С.Аманжолов, А.М.Щербак, Э.Н.Наджиб, В.В.Радлов, Б.Сағындықұлы т.б. секілді ғалымдар бар. Түркі тілдеріндегі ә дыбысының тарихы туралы мақаласында Г.Раева осы пікірлерге сүйенеді және қосымша Күлтегін жазуындағы кейбір «bilgä», «içgä» т.б. секілді біршама сөздерді мысалға келтіре отырып, тіліміздің тарихында бұл дыбыстың болғанын дәлелдейді, - деген пікір түйеді [3, 129-132 б.]. Ал кей зерттеулерде қазақ тілінің тарихында ертеден бар дыбыс деп қарайды. Солардың қатарында өз ойын білдірген ғалымдардың бірі – Б.Сағындықұлы. Ол «Жүйесі бөлек тілдерден енген жіңішке дыбысталатын кірме сөздерді толықтай шығарып тастағанда, жалпытүркілік төл сөздердің жуан варианты (шау>шәу, ажа>әже, ажим>әжім, бары > бәрі...)» көне түркі жазба ескерткіштерінде, өзге түркі тілдерінде, жер-су атауларында, мақал-мәтелдерде, диалектілерде, тағы басқа дереккөздерде сақталғанын» айта келіп, «Әлди, әлди», «ән» сияқты сөздерде ұшырасатын ә дыбысын алғаш пайда болған жіңішке дауыстылардың қатарына жатқызады. Ғалымның пікірінше жіңішке дыбыстар әуелде сөйлеуді жеңілдету заңдылығының негізінде қалыптасқан [4, 21-22 б.]. Бұл қазіргі ғылымда айтылып жүрген орта ғасырлық кезеңнен әлдеқайда ерте болса керек. Ә дыбысына қатысты ғылыми пікірлерді жинақтай келгенде «Көне түркі жазбаларында ә дыбысы нақты таңбаланбағанмен, түркі жазба дәстүріне көп әсер еткен араб тілінде нақ ә фонемасы жоқ. Ә фонемасының орта ғасыр ескерткіштерінің тілінде жиі қолданылуы, оның түркілік төл дыбыс екенін, ежелгі түркі тіліндегі а дыбысының аллофоны бола жүріп, орта ғасырларда жеке фонема болып қалыптасқанын дәлелдейді», - дейтін тұжырым қисынға саяды [5, 76 б.]. Біздің пікірімізше тарихи тұрғыдан алғанда бұл дыбыстың «кірмелігіне» бір жақты қарауға болмайды. Келтірілген пікірлерді дұрыс көруіміздің төмендегідей себептері бар:

Сөздердің жуан-жіңішке параллелдері бұрыннан бар, осыған байланысты жуан-жіңішке буын мен дыбыстың тарихы да орта ғасырлардан ерте дәуірлерді қамтиды. Дауысты дыбыстар ертеден жуан-жіңішке болып бөлінеді де, соның ішінде, ілгерде атап өткеніміздей, біршама а мен ә параллелдері күні бүгінге дейін сақталып келеді екен. Мысалы: ақ – әк (ақ балшық (Шымк., Алм., Жамб., Қ.орда., Гур., Маңғ., Қарак., Ау., Ир.), әктеу – ақтау (Шымк., Алм., Жамб., Қ.орда., Гур., Маңғ.), әкіру – ақыру (Қ.орда, Арал) қалтақ қағу – кәлтек қағу (дірілдеу (МХР), қағар – кәгәр (кішкене ағаш кесіндісін таяқпен қағып ойнайтын ойын аты (МХР), қауақ – кәуәк (қуыс, үңгір (Қост., Жанг.; Ақм., Атб.), қалып – кәліп (етіктің, бір нәрсенің қалыбы (Сем.: Абай, Шұб.; Қ.орда: Арал; Қост., Жанг.), кәтті – қатты (өте берік, қатты (Ақт., Ырғ.; Қост., Фед.; Гур., Маңғ.) т.б. [6]. Бұл мысалдарға қарағанда «Оңтүстік қазақтары тілінде ә дыбысы өте жиі кездеседі», – дейтін кей пікірлердегідей емес, қазақ даласының барша аймақтарынан көрінеді, тіпті шалғай жатқан Моңғолия қазақтарының тілінде де бұл дыбыс қолданылып келеді. Жергілікті аймақтарда сақталған сөздердің басында да, ортасында да, соңында да (кәмә бөрік, кәнүә, кәуә т.б.) қолданылады. «Орта ғасырларда араб, парсы тілдерінен енген сөздердің ықпалымен пайда болған» дейтін ә дыбысының сөздердің барлық позициясынан орын алып, кірме сөздерді айтпағанда, ұзақ ғасырлар бойы тілдік санада қалыптанған төл сөздердің дыбыстық құрамына ықпалының жүруі әрине ойландырады.

Келесі ойландыратын сұрақ – Ғали, Ғабдрахман, Ғабдулла, Ғабдрасул т.б. секілді жуан айтылатын есімдер қазақ қолданысында жіңішкеріп, Әли, Әбдірахман, Әбділда, Әбдірәсіл т.б. секілді тұлғаларға айналған. Тіліміздің тарихи тегінде сөздердің жауан-жіңішке айтылуы, яғни жуан-жіңішке дыбыстардың өзіндік жүйесі, заңдылығы болмаса, қазақ тілінде толық орнығып үлгермеген дыбыс қалай кірме сөздерді игеруге қол жеткізе алмақ? Кез-келген нәрсе жоқ жерден пайда болмайды. Тіл де сол сияқты, әсіресе дыбыстардың табиғаты бұл мәселеде өте кірпияз. Сырттан бөтен сөздер қорға жеңіл қабылданғанмен,

өзіндік заңдылықтары қатаң сақталатын дыбыстық құрамның, ешқандай негізсіз, өз арасынан бөтен дыбыстарға орын бере салуы қиын. Діннің ықпалы болды дегенмен, кірме дыбыстардың тілдегі өзге дыбыстармен үйлесіп, ортақ «мәмілеге» келгенінше жуан сөзді жіңішкерту секілді күрделі мүмкіндікке ие бола қоюы да екіталай. Таратып айтар болсақ, сөздік қорға түрлі сөздердің еніп, қабылдануы жеңіл, ал қосымшалардың жағдайы басқашарақ. Қолданысымыздағы паз, хана, қор, кер т.б. секілді санаулы ғана түрлері болмаса, кірме жұрнақтардың саны аз ғана. Тілдің ең ұсақ бөлшегі болғанмен, жаңа элементті сырттан қабылдау мәселесінде дыбыс заңдылықтары өте қатаң. Оған сөздік қорымыздың даму тарихы мен жүйесіне зерделей қарап-ақ көз жеткізуге болады. Кірме сөздерді игеруде бұрыннан бар негіздер ғана осындай мүмкіндікке қол жеткізе алады. Бұл мысалдар дерегіне сүйенсек «араб-парсының ықпалымен пайда болған» дейтін пікірге қатысты ескерілуі тиіс жайт – осы тілдерден кірген сөздердің де құрамындағы ә-лердің барлығын соларға тән элемент деп қарау дұрыс емес. Ғ таңбасы арқылы жызылып жүрген «ъайн» дыбысымен келетін сөздер араб тілінде жуан айтылатыны белгілі. Тілімізге жіңішкеріп енген біршама сөздер осы таңба арқылы жазылады. Ә дыбысы бұл жерде жат дыбыстарды төл заңдылыққа бейімдеу қызметін атқарып тұр, ендеше бұл факт де оның төл элемент екенін дәлелдейді. Сонымен қатар, түркі текті әпер, әкел, бәрі т.б. айтпағанда, араб тілінен енген кітәп, күнә сөздерінің құрамындағы ә дыбыстарын араб тілінен келген деп айтуға болмайды, өйткені араб тілінде «китаб», «кунаһ» болып айтылатын сөздер құрамындағы а дыбысы қазақ тіліне тән ілгерінді ықпалдың әсерімен ә-ге айналған. Демек, тілде бар ә дыбысы араб-парсыдан енген сөздерді игеру кезінде сөздің басқы позициясына шыққан, сондықтан ә-ге берілген «кірме» статусы туралы әлі де ойланған дұрыс.

Тағы бір дәлел – түркілермен туыстығы Алтай дәуірінен жалғасатын моңғол тілінде де ә дыбысының болуы. Тек жазуда а-мен таңбаланады да, айтылуда жіңішкереді (кирилл әліпбиіне көшкенде қабылданған емле ережесі осылай болса керек). Жазылуы: аальгүй (қылымсыған, ерке, тәрбиесіз т.б.) – айтылуы: әәлгүй; жазылуы: *авиа(н)* (дыбыс, шу, гуіл) – айтылуы: әвиә; байван(г) (тотияйын, кейбір ауыр металдың күкірт қышқылын түзуі) – айтылуы: бәйвәң; жазылуы: барим (тұтам) – айтылуы: бәрім⁵ [7]. Моңғол тілі араб пен парсының ықпалына ұшырамаған, сондықтан ондағы ә дыбысының тарихи негізсіз кенеттен пайда болуы мүмкін емес.

В.И.Рассадин бурят тілінің тарихи фонетикасы бойынша жазған ғылыми еңбегінде, моңғол тектес тілдер құрамындағы а-ның жіңішкеру үдерісі жөніндегі зерттеулерден біраз мысалдар келтіреді. Соның ішінде бохан, баргузин говорларында (бох. *нәрин*, барг. *нәрин* 'жұқа', бох. *хәри*, бох. *хәри* 'үйге бар') бар екенін айтады. Салыстырмалы түрде алғанда бұндай үдеріс қалмақ тілінде де байқалады, сонымен қатар тек аталған тілдер ғана емес, дархат тіліне және Ішкі Моңғол диалектілеріне де ортақ екені анықталған. А дыбысының ә-ге қарай өзгеруі халха-моңғол мен буряттың көпшілік диалектілеріне қарағанда бурят тілінің бохан, баргузин говорларында, ішкі Моңғол диалектілерінде, дархат, қалмақ тілдерінде күштірек көрінеді. Қалмақ орфографиясында ә дыбысының арнайы таңбасы (ә) бар [8, 7-8 б.]. Моңғол тілімен ортақ тектен тарайтындықтан бұл факт ә-нің түркі тілінде де сонау алыс дәуірлерден барын растайды (фонемалық мәнге ие болмаса да а-ның аллофоны ретінде өмір сүруі мүмкін). Айтылым заңдылықтары бойынша жазып алынған «Қазақ тілінің аймақтық сөздігіндегі» мысалдарда да бұл дыбыстың тарихи тамыры туралы ақпараттардың жатқаны сөзсіз.

Ә дыбысы түркі тілдерінің біразында бар. Соның ішінде оғыз тобына жататын әзірбайжандарда сөздің барлық позициясында айтылады. Мысал үшін тоқтала кетелік: (әт <ет>, гәһәрли <ренжулі>, дәвә <түйе>), сонымен қатар қосымшалардың құрамында да қолданылады: *dinlätäk* <тыңдау>, *bizlär* *bizlär* <біздер>, *sizlär* <сіздер>. Арабша жуан айтылатын «қаһар» сөзінің жіңішкеріп «гәһәрли» тұлғасына өзгеруінде бір сыр бар секілді,

⁵ Моңғол тіліндегі сөздер «Үлкен моңғолша-орысша сөздіктен» алынды, айтылым ерекшеліктерін анықтаған түркітанушы

екінші сөзбен айтқанда бұл кірме элементтерді игерудің түркілік талабы екені күмәнсіз. Ә дыбысы оғыз тобындағы түрікмен, гагауз, салар тілдерінде де бар. Сонымен қатар қыпшақ тобындағы қазақ, қарақалпақ, ноғай, татар, башқұрт, қарашай-балқар, қырым татар тілдері, қарлұқ тобындағы ұйғыр, өзбек тілдерінде; ұйғыр-оғыз тобына жататын саха тілінде (созылыңқы), тува, тофалар тілінде де бар [9].

Ілгерідегі мысалдарды жинақтай келгенде қазақ дыбыстарының құрамындағы ә-нің тарихы ертеден басталады деген қорытындыға ат басын тірейміз. А дыбысының алафоны ретінде өмір сүріп келген дыбысты араб-парсы тілдерінің ықпалы фонемалық дәрежеге көтеруі мүмкін. Жергілікті аймақтардағы сөздерді таралуы мен дыбыстық құрамы бойынша талдағанда «сөздің басқы позициясында ғана» емес, соңғы жағында да айтылатынын көріп отырмыз, демек бұл мәселе әлі де зерттей түсуді талап етеді. Бұл орайда қазақ тілінің ә дыбысына қатысты фактілері толық тіркелуі және әрбір түркі тілі бойынша фонетикасының тарихындағы ә дыбысының орны анықтаулы тиіс.

Қазақ тіліндегі ә дыбысының тарихына қатысты ілгерідегі мысалдармен қатар, мынандай мәселелерге тоқтала кетуге тура келеді. Араб-парсы тілдерінен енген сөздерді айтпағанда, ә дыбысының терең тамыры орыс тілінен енген кей сөздерді де игеруге қатысуынан көрінеді. Салыстырмалы түрде алғанда әсіресе соңғы жүз жылға жуық уақыт көлемінде түрлі жолдармен телінген орыс тілінің ф, х, ц, ч, ё, ю, я дыбыстары қазақ тілінде бір де бір сөз жасауға қатыса алған жоқ (ондай белгілер білінген де жоқ). Тек ою (ойу), қою (қойу), тою (тойу), жария (жарыйа), дария (дарыйа) т.б. сөздерді таңбалуда зорлықпен телінгені болмаса. Керісінше ауыз-екі тілде біршама дыбыстық игерулер жүзеге асты. Мысалы, кабинет, комитет, конфет, карамель т.б. деп жазғанымызбен кәбинет, кәмитет, кәмпит, кәрәмел т.б. деп айтамыз. Тарихи санадағы ә дыбысының орны жоғалған жоқ, тек соңғы жылдарда ғана жазу нормасындағы талаптардың әсері мен орыс тілінің ықпалына байланысты бірінші буыннан кейінгі орындардағы қолданысында әлсіреу байқалады.

Соңғы бірайт кететін мысал – а-ның бойында кездесетін жіңішкеру құбылысына қатысты. Бәйгел, Бәйжігіт, Бәйімбет (Бейімбет), Бәймен т.б. секілді кісі есімдерінің құрамындағы жуан дыбыс өзінен кейінгі буынның ықпалымен ә тұлғасында дыбысталады. Түрік тілінде «бей», қазақ тілінде «бай», «би» кей есімдердің құрамында көріп отырғанымыздай «бей» тұлғалары да сақталған. Алайда «бей» жалпы есім ретінде нормаланбаған, тек кісі есімінің құрамында ғана кездеседі. Бұл терең тарихи тамырдан бастау ала отырып, бүгінгі тілімізде берік орнағанының көрінісі болса керек.

Тіліміздегі көп сөздерің құрамында ә айтылатынына қарамай ортаңғы немесе соңғы буындарда а-ны жазамыз. Бұл көбіне кісі есімдеріне қатысты. Түрлі себептердің нәтижесінде қазіргі қолданыста ә дыбысының белсенділігі төмендеп бара жатқан сыңайлы. Ә қазіргі кезде қазақ тіліне ұлттық сипат беруші элементтердің қатарынан орын алады, сондықтан оның еркін қолданысына жол ашылуы тиіс. Туған тілдің төл табиғатын бейнелейтін дыбысқа қысым жасай беру аса көңілге қонатын іс емес, өйткені ол еркін болуы тиіс. Жазудың айтуға әсер ететінін ескере отырып, неғұрлым өзіне тиісті орнындағы қолданысына еркіндік берілсе, соғұрлым тілдің ұлттық бояуының қанығуына жол ашылар еді. Соңына жалғанатын қосымшаның жуан айтылуы ережеге қайшылық тудырады десек, оған байланысты «...ә әрпіне аяқталған немесе соңғы буынында ә әрпі жазылған сөздерге қосымша жуан жалғанады: күнәсіз (күнәсіз емес) ...», - дейтін арнайы принципіміз бар [10, 32 б.]. Жазу мәселесінде оған оң көзбен қарап, шынайы болмысы мен қызметіне байыпты назар салуымыз керек. Жазу нормасын белгілеуде кеткен кейбір кемшіліктер көзге ұрып тұрады. Тіліміздегі ә дыбысының айтылуындағы белсенділікті төмендеткен осы себеп пе? деп те ойлаймыз кейде. Мысалы, кітап деп жазғанымызбен, кітәп түрінде айтамыз, сол секілді күнәкәр, тәкәппәр сөздерінде де «ә» дыбысының құқығы аяқ асты етіліп, екінші, үшінші буындарда «а» жазылып жүр. Емле ережесі әсіресе кісі есімдерін таңбалауда өрескел бұзылады. Жәмила, Кәмила, Әлия, Ләйла т.б. секілді көптеген есімдердің соңындағы «ә»

айқын естіліп тұрса да, «а» жазамыз. Ал күнә, куә, сірә т.б. секілді сөздерде а-мен жазу сөз формасын бұзатын болғандықтан ә әрпін қолданамыз. Демек, көп жағдайда қашқақтағанымызбен араб-парсы тілдерінен енген кірме сөздердің басында да, соңында да жазып, айтылуына жақындатып отырмыз. Енді осыны сөз буындарының басынан аяғына дейін не бірыңғай жуан, не жіңішке болып келетін тарихи заңдылық жүйесімен сәйкестендіруіміз керек, яғни ә әрпінің жазылу орны да әр сөзде әртүрлі емес, бірыңғай ережесін тапса дейміз.

Әдебиеттер тізімі

1. Мусаев К. О девятой гласный фонеме «а» в древнетюркских языков рунических памятников и в пратюркском // Түркология. - 2004. - №9. – С. 41-54.
2. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: «Ғылым», 1988. – 218 б.
3. Раева Г. Түркі тілдеріндегі ә фонемасының қалыптасу және даму жолдары // Ізденіс. Гуманитарлық ғылымдар сериясы. – 2010. №4 (1) - 129-132 б.
4. Сағындықұлы Б. Қазақ тілінің тарихы. – Алматы: «Қазақ университеті», 2011. – 145 б.
5. Мұрат С.Б. Орта түркі тілі лексикасы мен қазақ тілі лексикасының сабақтастығы. – Алматы: Қазақ университеті, 2004. – 316 б.
6. Қазақ тілінің аймақтық сөздігі. – Алматы: «Арыс», 2005. – 824 б.
7. Большой академический монгольско-русский словарь. Т1. А-Г. -М.: «Academia», 2001. – 520 с.
8. Рассадин В.И. Очерки по исторической фонетике бурятского языка. – Москва: «Наука», 1982. – 199 с.
9. Қайдар Ә., Оразов М. Түркітануға кіріспе. – Алматы: «Арыс», 2004. – 360 б.
10. Қазақ тілінің анықтағышы. – Астана: «Елорда», 2000. – 532 б.

Б. Абдуалиулы

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

История возникновения звука э (ä) в казахском языке

Аннотация. Статья посвящена истории возникновения звука э (ä) в казахском языке. С точки зрения исследователей существуют две гипотезы: одни объясняют, что звук э формировался под влиянием персидского и арабского языков, другие же предполагают, что в тюркских языках этот звук существует с давних времен. Оба мнения подкреплены конкретными аргументами, однако при рассмотрении особенностей алтайских языков отмечается, что история возникновения данного звука начинается до восточного влияния, то есть э (ä) не заимствованный, а специфический звук, свойственный тюркским языкам. В статье проводятся сравнения между тюркскими и монгольскими языками, так как все они входят в состав алтайской семьи. Приводятся примеры на э (ä) в монгольских диалектах, бурятских говорах, в калмыцком языке, а также в некоторых тюркских языках и в казахских говорах. Это явление выдвигается как аргумент, подтверждающий возникновение звука э до влияния арабского и персидского языков.

Ключевые слова: звук э, фонема э, заимствованный звук, диалект, аллофон, арабский язык, персидский язык, мотив, огузская группа, кыпчакская группа, карлукская группа, уйгуро-огузская группа, якутский язык, тувинский язык, тофаларский язык.

B. Abdualiuly

L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

The history of sound ə (ä) in the Kazakh language

Abstract. This article is devoted to the history of sound ə (ä) in the Kazakh language. From the point of view of researchers, there are two hypotheses: some explain what was shaped by the influence of the Persian and Arabic languages, while others suggest that in Turkic languages this has existed since ancient times. Both opinions adhere to specific arguments, but when considering the peculiarities of the Altai languages, it is noted that the history of occurrence begins before the Eastern influence, that is, ə (ä) is not borrowed, but a specific sound characteristic of the Turkic language. Turkic language as well as Mongolian is a part of the Altai family, therefore, in the article, comparisons are made at this level. Examples are given in ə (ä) existing in the Mongolian dialects, the Buryat dialects and in the Kalmyk language, as well as in the Turkic languages, the Kazakh dialects, and this fact is offered as arguments of the history of the origin.

Key words: sound ə, phoneme ə, mutual sound, dialect, allafon, arabic language, Persian language, motif, oguz group, kipchak group, karluk group, uygur-oguz group, yakut language, tuvan language, tofalar language.

References

1. Musaev K. O deviatoi glasnyi foneme «a» v drevneturkskih jazykov runicheskikh pamiatnikov i v praturkskom [Musaev K. On the ninth vowel phoneme “a” in the ancient Turkic languages of runic monuments and in the Pra-Turkic], *Turkologia [Turkology]*, 9, 41-54 (2004).
2. Tomanov M. Qazaq tilining tarihi grammatikasy [Historical grammar of the Kazakh language] (Gylym, Almaty, 1988).
3. Raeva G. Turki tilindegi ə fonemasynyng qalyptasu zhane damu zholdary [History of sound formation and development ə in Turkic languages], *Izdenis. Gumanitarlyq gylymdar seriasy [Izdenis.Series of Philology]*, 4 (1), 129-132 (2010).
4. Sagyndyquly B. Qazaq tilining tarihi [History of the Kazakh language] (Qazaq universiteti, Almaty, 2011).
5. Murat S.B. Orta turki tili leksikasy men qazaq tili leksikasynyng sabaqtastygy [Interrelation of the Middle Turkic vocabulary and the vocabulary of the Kazakh language] (Qazaq universiteti, Almaty, 2004).
6. Qazaq tilining ajmaqtyq sozdigi [Dialectological dictionary of the Kazakh language] (Arys, Almaty, 2005).
7. Bolshoy akademicheskiy mongolsko-russkiy slovar [Big academic mongolian-russian dictionary. T1. A-G.] (Academia, Moscow, 2001).
8. Rassadin V.I. Ocherki po istoricheskoi fonetike buriatskogo iazyka [Очерки исторической фонетики бурятского языка] (Nauka, Moscow, 1982).
9. Qaidar A., Orazov M. Turkitanuga kirispe [Introduction to Turkology] (Arys, Almaty, 2004).
10. Qazaq tilinign anyqtagyshy [Kazakh spelling] (Elorda, Astana, 2000).

Автор туралы мәлімет:

Әбдуәлиұлы Б. – филология ғылымдарының докторы, профессор. Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, қазақ тіл білімі кафедрасы. Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Abdualiuly B. – Doctor of Philology, Professor, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Satpayev Str. 2, Nur-Sultan, Kazakhstan

**«Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы.
Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы»
журналында мақала жариялау ережесі**

1. Журнал мақсаты. Саяси ғылымдар, аймақтану, шығыстану, түркітану салалары бойынша мұқият тексеруден өткен ғылыми құндылығы бар мақалалар жариялау.

2. Журналда мақала жариялаушы автор мақаланың қол қойылған бір дана қағаз нұсқасын Ғылыми басылымдар бөліміне (редакцияға, мекенжайы: 010008, Қазақстан Республикасы, Астана қаласы, Қ. Сәтпаев көшесі, 2, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Бас ғимарат, 349 кабинет) және vest_polit@enu.kz электрондық поштасына Word форматындағы нұсқаларын жіберу қажет. Мақала мәтінінің қағаз нұсқасы мен электронды нұсқалары бірдей болулары қажет.

Мақалалар *қазақ, орыс, ағылшын, араб, түрік* тілдерінде қабылданады.

3. Автордың қолжазбаны редакцияға жіберуі мақаланың Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің хабаршысында басуға келісімін, шетел тіліне аударылып қайта басылуына келісімін білдіреді. Автор мақаланы редакцияға жіберу арқылы автор туралы мәліметтің дұрыстығына, мақала көшірілмегендігіне (плагиаттың жоқтығына) және басқа да заңсыз көшірмелердің жоқтығына кепілдеме береді. Сонымен қатар мақала мәтінін плагиат жүйесінде тексеруге келісімін білдіреді.

4. Мақаланың көлемі 18 беттен аспауға тиіс (6 беттен бастап).

Мақаланың құрылымы

5. XFTAP <http://grnti.ru/> - *бірінші жолдың сол жақтауында;*

Автор(лар)дың аты-жөні – жолдың ортасында;

Мекеменің толық атауы, қаласы, мемлекеті (егер авторлар әртүрлі мекемеде жұмыс жасайтын болса, онда әр автор мен оның жұмыс мекемесі қасында бірдей белгі қойылу керек) – жолдың ортасында;

Автор(лар)дың E-mail-ы – жақша ішінде, курсивпен, жолдың ортасында;

Мақала атауы – жолдың ортасында;

Аннотация (100-200 сөз; мақаланың атауын мейлінше қайталамауы қажет; әдебиеттерге сілтемелер болмауы қажет; мақаланың құрылысын (кіріспе, мақаланың мақсаты, міндеттері, қарастырылып отырған сұрақтың тарихы, зерттеу әдістері, нәтижелер/талқылау, қорытынды) сақтай отырып, мақаланың қысқаша мазмұны берілуі қажет).

Түйін сөздер (6-8 сөз не сөз тіркесі). Түйін сөздер мақала мазмұнын көрсетіп, мейлінше мақала атауы мен аннотациядағы сөздерді қайталамай, мақала мазмұнындағы сөздерді қолдану қажет. Сонымен қатар, ақпараттық-ізвестіру жүйелерінде мақаланы жеңіл табуға мүмкіндік беретін ғылым салаларының терминдерін қолдану қажет.

Негізгі мәтін мақаланың мақсаты, міндеттері, қарастырылып отырған сұрақтың тарихы, зерттеу әдістері, нәтижелер/талқылау, қорытынды бөлімдерін қамтуы қажет – *жоларалық интервал - 1, азат жол «қызыл жолдан» - 1,25см, беттеу жолағы – еніне сай жасалады.*

Таблица, суреттер – аталғаннан кейін орналастырылады. Әр таблица, сурет қасында оның аталуы болуы қажет. Сурет айқын, сканерден өтпеген болуы керек.

Жалпы қолданыста бар аббревиатуралар мен қысқартулардан басқалары міндетті түрде алғаш қолданғанда түсіндірілуі берілуі қажет.

Қаржылай көмек туралы ақпарат бірінші бетте көрсетіледі.

Әдебиеттер тізімі. Мәтінде әдібиеттерге сілтемелер тікжақшаға алынады. Мәтіндегі әдебиеттер тізіміне сілтемелердің номерленуі мәтінде қолданылуына қатысты жүргізіліде: мәтінде кездескен әдебиетке алғашқы сілтеме [1] арқылы, екінші сілтеме [2] арқылы т.с.с. жүргізіледі. Кітапқа жасалатын сілтемелерде қолданылған беттері де көрсетілуі керек (мысалы, [1, б. 45]). Жарияланбаған еңбектерге сілтемелер жасалмайды. Сонымен қатар, рецензиядан өтпейтін басылымдарға да сілтемелер жасалмайды (әдебиеттер тізімін,

әдебиеттер тізімінің ағылшынша әзірлеу үлгілерін журнал bulpolit.enu.kz сайтындағы **мақаланы рәсімдеу үлгісінен қараңыз**).

6. Мақала соңындағы әдебиеттер тізімінен кейін библиографиялық мәліметтер орыс және ағылшын тілінде (егер мақала қазақ тілінде жазылса), қазақ және ағылшын тілінде (егер мақала орыс тілінде жазылса), орыс және қазақ тілінде (егер мақала ағылшын тілінде жазылған болса), орыс және ағылшын тілінде (егер мақала түрік немесе араб тілінде жазылса) беріледі.

Авторлар туралы мәлімет: автордың аты-жөні, ғылыми атағы, қызметі, жұмыс орны, жұмыс орнының мекен-жайы, телефон, e-mail – қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде толтырылады.

7. Қолжазба мұқият тексерілген болуы қажет. Техникалық талаптарға сай келмеген қолжазбалар қайта өңдеуге қайтарылады. Қолжазбаның қайтарылуы оның журналда басылуына жіберілуін білдірмейді.

Редакцияға түскен мақала жабық (анонимді) тексеруге жіберіледі. Барлық рецензиялар авторларға жіберіледі. Автор (рецензент мақаланы түзетуге ұсыныс берген жағдайда) өңдеп қайта, қолжазбаның түзетілген нұсқасын редакцияға қайта жіберуі қажет. Рецензент жарамсыз деп таныған мақала қайтара қарастырылмайды. Мақаланың түзетілген нұсқасы мен автордың рецензентке жауабы редакцияға жіберіледі.

Пікірі мақұлданған мақалаларды редколлегия алқасына талқылап, басуға келіседі.

8. Төлемақы. Басылымға рұқсат етілген мақала авторларына төлем жасау туралы ескертіледі. Төлем көлемі 2018 жылы 4500 тенге – Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ қызметкерлері үшін және 5500 тенге басқа ұйым қызметкерлеріне.

Provision on Articles submitted to the Journal
“Bulletin of L.N. Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional studies. Oriental studies. Turkology Series”

1. Purpose of the journal. Publication of carefully selected original scientific works and book reviews in the fields of political science, regional studies, oriental studies, turkology.

2. An author who wishes to publish an article in a journal must submit the article in hard copy (printed version) in one copy, signed by the author to the scientific publication office (at the address: 010008, Republic of Kazakhstan, Astana, Satpayev St., 2. L.N. Gumilyov Eurasian National University, Main Building, room 349) and by e-mail vest_polit@enu.kz in Word format. At the same time, the correspondence between Word-version and the hard copy must be strictly maintained.

Language of publications: *Kazakh, Russian, English, Turkish, Arabic.*

3. Submission of articles to the scientific publication office means the authors' consent to the right of the Publisher, L.N. Gumilyov Eurasian National University, to publish articles in the journal and the re-publication of it in any foreign language. Submitting the text of the work for publication in the journal, the author guarantees the correctness of all information about himself, the lack of plagiarism and other forms of improper borrowing in the article, the proper formulation of all borrowings of text, tables, diagrams, illustrations and also he/she agrees to check the uniqueness of the article text.

4. The volume of the article should not exceed 18 pages (from 6 pages).

5. Structure of the article (page – A4 format, portrait orientation, page margins on all sides - 20 mm. Font: type - Times New Roman, font size - 14)

IRSTI <http://grnti.ru/> - *first line, left*

Initials and Surname of the author (s) - *center alignment, italics*

Full name of the organization, city, country (if the authors work in different organizations, you need to put the same icon next to the name of the author and the corresponding organization) - *center alignment, italics*

Author's e-mail (s)- *in brackets, italics*

Article title - *center alignment, bold*

Abstract (100-200 words, it should not contain a formula, the article title should not repeat in the content, it should not contain bibliographic references, it should reflect the summary of the article, preserving the structure of the article - introduction, problem statement, goals, history, research methods, results /discussion, conclusion).

Key words (6-8 words/word combination. Keywords should reflect the main content of the article, use terms from the article, as well as terms that define the subject area and include other important concepts that make it easier and more convenient to find the article using the information retrieval system).

The main text of the article should contain an introduction, problem statement, goals, history, research methods, results / discussion, conclusion - *line spacing - 1, indent of the “red line” -1.25 cm, alignment in width.*

Tables, figures should be placed after the mention. Each illustration should be followed by an inscription. Figures should be clear, clean, not scanned.

All **abbreviations**, with the exception of those known to be generally known, must be deciphered when first used in the text.

Information on **the financial support** of the article is indicated on the first page in the form of a footnote.

References

In the text references are indicated in square brackets. References should be numbered strictly in the order of the mention in the text. The first reference in the text to the literature should have the number [1], the second - [2], etc. The reference to the book in the main text of the article should be accompanied by an indication of the pages used (for example, [1, p. 45]). References to unpublished works are not allowed. Unreasonable references to unreviewed publications (examples of the description of the list of literature, descriptions of the list of literature in English, see on the journal web-site bulpolit.enu.kz).

At the end of the article, after the list of references, it is necessary to indicate bibliographic data in Russian and English (if the article is in Kazakh), in Kazakh and English (if the article is in Russian) and in Russian and Kazakh languages (if the article is English language), in Russian and English (if the article is in Turkish or Arabic language).

Information about authors: surname, name, patronymic, scientific degree, position, place of work, full work address, telephone, e-mail - in Kazakh, Russian and English.

6. The article must be **carefully verified**. Articles that do not meet technical requirements will be returned for revision. Returning for revision does not mean that the article has been accepted for publication.

7. Work with electronic proofreading. Articles received by the Department of Scientific Publications (editorial office) are sent to anonymous review. All reviews of the article are sent to the author. The authors must send the proof of the article within three days. Articles that receive a negative review for a second review are not accepted. Corrected versions of articles and the author's response to the reviewer are sent to the editorial office. Articles that have positive reviews are submitted to the editorial boards of the journal for discussion and approval for publication.

Periodicity of the journal: 4 times a year.

8. Payment. Authors who have received a positive conclusion for publication should make payment on the following requisites (for ENU employees - 4,500 tenge, for outside organizations - 5,500 tenge):

Положение о рукописях, представляемых в журнал «Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева. Серия: Политические науки. Регионоведение. Востоковедение. Тюркология»

1. **Цель журнала.** Публикация тщательно отобранных оригинальных научных работ и обзоров книг по направлениям политические науки, международные отношения, востоковедение, регионоведение, тюркология.

2. Автору, желающему опубликовать статью в журнале необходимо представить рукопись в твердой копии (распечатанном варианте) в одном экземпляре, подписанном автором в Отдел научных изданий (по адресу: 010008, Казахстан, г. Астана, ул. Сатпаева, 2, Евразийский национальный университет им. Л.Н.Гумилева, Учебно-административный корпус, каб. 349) и по e-mail vest_polit@enu.kz. При этом должно быть строго выдержано соответствие между Word-файлом и твердой копией.

Язык публикаций: казахский, русский, английский, турецкий, арабский.

3. Отправление статей в редакцию означает согласие авторов на право Издателя, Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева, издания статей в журнале и переиздания их на любом иностранном языке. Представляя текст работы для публикации в журнале, автор гарантирует правильность всех сведений о себе, отсутствие плагиата и других форм неправомерного заимствования в рукописи, надлежащее оформление всех заимствований текста, таблиц, схем, иллюстраций, а также дает согласие на проверку уникальности текста статьи.

4. Объем статьи не должен превышать 18 страниц (от 6 страниц).

5. **Схема построения статьи** (страница – А4, книжная ориентация, поля со всех сторон – 20 мм. Шрифт: *тип – Times New Roman, размер (кегель) - 14*):

МРНТИ <http://grnti.ru/> - первая строка, слева

Инициалы и Фамилию автора(ов)- выравнивание по центру, курсив

Полное наименование организации, город, страна (если авторы работают в разных организациях, необходимо поставить одинаковый значок около фамилии автора и соответствующей организации)

E-mail автора(ов) – в скобках курсив

Название статьи – выравнивание по центру полужирным шрифтом

Аннотация (100-200 слов; не должна содержать формулы, по содержанию повторять название статьи; не должна содержать библиографические ссылки; должна отражать краткое содержание статьи, сохраняя структуру статьи – введение, постановка задачи, цели, история, методы исследования, результаты/обсуждение, заключение/выводы).

Ключевые слова (6-8 слов/словосочетаний).

Ключевые слова должны отражать основное содержание статьи, использовать термины из текста статьи, а также термины, определяющие предметную область и включающие другие важные понятия, позволяющие облегчить и расширить возможности нахождения статьи средствами информационно-поисковой системы).

Основной текст статьи должен содержать введение, постановка задачи, цели, история, методы исследования, результаты/обсуждение, заключение/выводы – *межстрочный интервал – 1, отступ «красной строки» -1,25 см, выравнивание по ширине.*

Таблицы, рисунки необходимо располагать после упоминания. С каждой иллюстрацией должна следовать надпись. Рисунки должны быть четкими, чистыми, несканированными.

Все **аббревиатуры и сокращения**, за исключением заведомо общеизвестных, должны быть расшифрованы при первом употреблении в тексте.

Сведения о финансовой поддержке работы указываются на первой странице в виде сноски.

Список литературы. В тексте ссылки обозначаются в квадратных скобках. Ссылки должны быть пронумерованы строго по порядку упоминания в тексте. Первая ссылка в тексте на литературу должна иметь номер [1], вторая - [2] и т.д. Ссылка на книгу в основном тексте статьи должна сопровождаться указанием использованных страниц (например, [1, с. 45]). Ссылки на неопубликованные работы не допускаются. Нежелательны ссылки на нецензурируемые издания (примеры описания списка литературы, описания списка литературы на английском языке см. на сайте журнала bulpolit.enu.kz в образце оформления статьи).

В конце статьи, после списка литературы, необходимо указать библиографические данные на русском и английском языках (если статья оформлена на казахском языке), на казахском и английском языках (если статья оформлена на русском языке), на русском и казахском языках (если статья оформлена на английском языке), на русском и английском (если статья оформлена на турецком или арабском языках).

Сведения об авторах: фамилия, имя, отчество, научная степень, должность, место работы, полный служебный адрес, телефон, e-mail – на казахском, русском и английском языках.

6. Рукопись должна быть тщательно выверена. Рукописи, не соответствующие техническим требованиям, будут возвращены на доработку. Возвращение на доработку не означает, что рукопись принята к опубликованию.

7. Работа с электронной корректурой. Статьи, поступившие в Отдел научных изданий (редакция), отправляются на анонимное рецензирование. Все рецензии по статье отправляются автору. Статьи, получившие отрицательную рецензию к повторному рассмотрению не принимаются. Исправленные варианты статей и ответ автора рецензенту присылаются в редакцию. Статьи, имеющие положительные рецензии, представляются редколлегии журнала для обсуждения и утверждения для публикации.

Периодичность журнала: 4 раза в год.

8. Оплата. Авторам, получившим положительное заключение к опубликованию необходимо произвести оплату по следующим реквизитам (для сотрудников ЕНУ им. Л.Н. Гумилева – 4500 тенге, для сторонних организаций – 5500 тенге):

Редактор: Р.А. Нуртазина
Шығарушы редактор: Е.А. Изтелеуова
Дизайн: Е.А. Изтелеуова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің
Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы.
-2019. - 2(127). - Нұр-султан: ЕҰУ. 197-б.
Шартты б.т. -24,6 Таралымы - 35 дана

Мазмұнына типография жауап бермейді.

Редакция мекен-жайы: 010008, Нұр-Сұлтан қ.,
Сатпаев көшесі, 2.
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті
Тел.: (87172) 709-500 (ішкі 31-434)

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің баспасында басылды